

Asya Studies

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar
Year: 6 - Number: 19 p. 229-244, Spring 2022

Pragmatizm ve Yaptırım Kısılcında İnan'ın Orta Asya Politikası* *Iran's Central Asian Policy in the Clamp of Pragmatism and Sanctions*

DOI: <https://doi.org/10.31455/asya.972518>

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliş Tarihi /
Article Arrival Date
16.07.2021

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
04.02.2022

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
29.03.2022

Asya Studies

şevket şeker
Kocaeli Üniversitesi, Uluslararası
İlişkiler Anabilim Dalı,
sevkettsekerr@gmail.com

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0002-2950-8858>

* "COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri" beyanları: Bu alışma için herhangi bir çıkar atışması bildirilmemiştir. Bu alışma için etik kurul onayı gerekmemektedir.

Öz

Bu alışma İnan İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya bölgesine yönelik yaklaşımını incelemeyi amaçlamaktadır. Devrimden sonra dine dayalı ve şii merkezli bir eksenle güncellenen İnan siyasal yapısı, i ve dış politikasını şekillendirmiştir. Yeni benimsenen ilkeler devrimden önce bölgede Amerika Birleşik Devletleri'nin jandarması rolünü üstlenmiş olan Tahran'ı, ABD için üstesinden gelinmesi gereken bir dışman olarak ortaya çıkarılmıştır. Dolayısıyla Tahran, kimi dönem şiddetlenen kimi dönemse gevşetilen çeşitli yaptırımlarla karşı karşıya kalmıştır. Yaptırımlar, İnan'ın başta dış politika olmak üzere her türlü ekonomi politik yaklaşımının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Bu doğrutuda maruz kaldığı uluslararası sıkışmışlığından kurtulabilmek için Orta Asya önemli çıkış kapılarında birisi olmuştur.

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra oluşan Orta Asya jeopolitiği, İnan'a çeşitli fırsatlar ve tehditler sunmuştur. Tehditlerin ve çatışmaların yoğunluğu ve evrelenme tehdidi İnan'ın bölgeye yönelik yaklaşımını tamamen etkilemiştir. Yeni jeopolitik değişimde İnan Mezhepi-şii dış politika yaklaşımını pragmatist bir anlayışla değişirmiştir. 1991 sonrasında Orta Asya'da oluşan yeni jeopolitik, Tahran'ı tedirginliğe sevk etmiştir. İnan, kaygılarını gidermek için Rusya ile iş birliği yaparak bölge statükocu bir yaklaşım benimsemiştir. Buna rağmen yine de özgün ve bağımsız politikalar benimseyerek kendisine fırsatlar yaratmaya çalışmıştır. Ancak alışma neticesinde görülebileceği gibi yaptırımların neden olduğu mali, siyasi ve ekonomik sıkışıklığı bölgeyle ilişkilerinin gelişiminin önünde bir engel olarak çıkmıştır. Bu nedenle ilişkiler mevcut kapasitenin çok altında sürdürölmektedir. Çalışma, öncelikle İnan İslam Cumhuriyeti'nin yaptırım geçmişine ve yaptırımın etkilerine değinmiş olup, sonrasında İnan'ın bölgeyle ilişkilerinin tarihsel sürecini kısa bir şekilde özetleyerek, bölgeye yönelik genel tutumu ele alınmıştır. Son olarak Orta Asya cumhuriyetleri ile İnan'ın ikili ilişkilerinden bahsedilmiştir. İnan'ın Orta Asya yaklaşımını ele almayı amaçlayan çalışma neticesinde İnan'ın gerek ikili ilişkilerinin gerekse bölgedeki etkinliğinin olduğua alt düzeyde ve sınırlı kaldığı görölmüştür.

Anahtar Kelimeler: İnan, Yaptırım, Orta Asya, Hazar Denizi, Pragmatizm

Abstract

This study aims to examine the approach of the Islamic Republic of Iran towards the Central Asian region. After the revolution, Iran's political structure, which was updated on a religious and Shiite-centered axis, shaped its domestic and foreign policy. The newly adopted principles revealed Tehran, which had assumed the role of the gendarmerie of the United States in the region before the revolution, as an enemy for the United States to be overcome. Therefore, Tehran has been faced with various sanctions, which are sometimes intensified and sometimes loosened. Sanctions played an important role in shaping all kinds of economic and political approaches of Iran, especially foreign policy. In this direction, Central Asia has been the one of the important gateways to get rid of the international congestion it has been exposed to.

Central Asian geopolitics, which emerged after the collapse of the Soviet Union, presented various opportunities and threats to Iran. The intensity of threats and conflicts and the threat of containment have completely affected Iran's approach to the region. In the new geopolitical change, Iran has changed its Sectarian-Shiite foreign policy approach with a pragmatist understanding. The new geopolitics that emerged in Central Asia after 1991 led Tehran to uneasiness. Iran has adopted a status quo approach in the region by cooperating with Russia to alleviate its concerns. Despite this, he still tried to create opportunities for himself by adopting original and independent policies. However, as can be seen as a result of the study, the financial, political and economic congestion caused by the sanctions has emerged as an obstacle to the development of relations with the region. For this reason, relations are maintained far below the current capacity. The study first touched on the sanction's history of the Islamic Republic of Iran and the effects of the sanctions, then briefly summarized the historical process of Iran's relations with the region and discussed its general attitude towards the region. Finally, the bilateral relations between the Central Asian republics and Iran were mentioned. As a result of the study, which aims to address Iran's Central Asian approach, it has been seen that both Iran's bilateral relations and its effectiveness in the region are at a very low level and limited.

Keywords: Iran, Sanctions, Central Asia, Caspian Sea, Pragmatism

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

şeker, ř. (2022). Pragmatizm ve Yaptırım Kısılcında İnan'ın Orta Asya Politikası. *Asya Studies-Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar*, 6(19), 229-244.

GİRİŞ

Orta Doğu'da devlet geleneğine sahip ülkelerden biri olan İran'ın dış politikası devrim sonrası Şii merkezli olarak şekillenmiştir. Ancak mezhepçi ve dini kimliğinin ortaya çıkardığı olumsuz tesir nedeniyle Orta Asya'da İran realist ve pragmatik bir yaklaşımla ekonomik temelde bir anlayış benimsemek zorunda kalmıştır. Bu çerçevede bölgedeki ilişkilerini düzenleyerek gerek Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin çekincelerini ve kaygılarını gidermeyi gerekse bölgede nüfuzunu arttırmayı amaçlamıştır.

Sovyetler Birliği Sonrası Orta Asya bölgesinde meydana gelen değişimler ve yeni jeopolitik denklemler İran'ın bölgeye karşı duyarsız kalmasına mâni olmuştur. Bu nedenle devrim sonrasında gerek siyasal sisteminde gerekse iç ve dış politikasında değişiklikler yapan İran İslam Cumhuriyeti, bölgede milli güvenliğini tehlikeye atabilecek yeni güç oluşumlarına karşı statükocu davranmıştır. Diğer taraftan Orta Asya ülkeleriyle ticari ve ekonomik ilişkilerini önceleyen bir anlayışı esas almıştır.

Bu çalışma İran'ın Orta Asya ülkeleriyle ilişkilerinin tarihi seyri ve temel dinamiklerini ortaya koymaya çalışırken İran'ın pragmatist tutumunu yansıtmayı amaçlamıştır. Bu doğrultuda İran'ın Orta Asya'ya yönelik genel ve özel politikalarının ortaya konması hedeflenmiştir. Soğuk Savaş sonrası Tahran'ın bölgede yüzleştiği tehditlere ve fırsatlara karşı İran'ın nasıl politika geliştirdiği ve geliştirilen politikaların başarısı değerlendirilmiştir. Nihai olarak İran'ın Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile kurduğu ilişkilerin uluslararası yaptırımların ve baskıların gölgesinde kaldığı ve istenildiği kadar geliştirilemediği görülürken dini ve Şii merkezli olan dış politika perspektifinden vazgeçerek pragmatist bir perspektif benimsediği söylenebilir.

Çalışmanın birinci bölümünde İran'ın Orta Asya ile tarihi geçmişine kısaca değinilmiş olup, ikinci bölümde İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya yaklaşımı genel olarak ele alınmış ve temel dinamiklere değinilmiştir. Sovyetler Birliği sonrası Orta Asya jeopolitiği, devrim sonrası uluslararası toplumdan izole edilmiş İran'a hem tehditler hem de fırsatlar sunmuştur. Ortaya çıkan fırsatlar ve tehditler İran'ın Orta Asya'ya yönelik politikasını belirleyen temel etkenler olmuştur. Bu bağlamda üçüncü bölümde İran'ın bağımsızlık sonrasında beş Orta Asya ülkesiyle ikili ilişkileri ele alınmıştır. İlgili ülkeye İran'ın yaklaşımı, temel motivasyon kaynağı, öncelikleri ve çekinceleri bağlamında ilişkiler incelenerek temel iş birlikleri, anlaşmalar ve anlaşmazlıklar ifade edilmiştir. Nihai sonuç olarak, devrimden sonra kendisine yönelik ilgili ülkelerde hâkim olan güvensizliği aşmak için ideolojik tutumundan vazgeçen İran, pragmatist yaklaşımıyla yeni bir politika çerçevesi çizmiştir. Ancak çizdiği yeni politika yaklaşımı, uluslararası toplumdan izole edilmiş statüsü ve maruz kaldığı yaptırımların neticesinde istenen başarıyı yakalayamamıştır.

İRAN VE YAPTIRIMLAR

1979 yılında İran'da devrim gerçekleşikten sonra Batılı ülkeler ve özellikle Amerika önemli bir müttefikini kaybetmiş ve Tahran, mücadele edilmesi gereken bir düşman olarak tanımlanmaya başlanmıştır. Devrimden hemen sonra ülkeyi terk eden Şah Rıza Pehlevi'nin tedavi için ABD'ye gitmesini protesto eden bir grup öğrencinin ABD'nin Tahran Büyükelçiliği'ne girerek 52 personeli 444 gün rehin tutması İran-ABD ilişkilerini koparmış ve iki ülkeyi karşı karşıya getirmiştir. Rehine krizinin patlak vermesiyle ABD Başkanı Jimmy Carter, Tahran'a yönelik ilk yaptırımları hayata geçirmiştir. Ayrıca Carter yönetimi, İran ile diplomatik ilişkileri keserek, İranlı personelin ülkeyi terk etmesini istemiştir. Ülkedeki İran'a ait varlıklar dondurularak, gıda ve ilaç dışında hemen hemen bütün ihracat yasaklanmıştır (The Harvard Crimson, 1980).

Irak ile İran arasında başlayan savaşın akabinde ABD'nin İran'ın varlıklarını serbest bırakma taahhüdü sonrasında rehinelere bırakılmıştır. Başkan Carter ise ABD başkanlık seçimlerinde mağlup olmuş ve yeni Başkan Ronald Reagan olmuştur. İran, rehinelere bırakılmasından sonra ABD'den olumlu adımların atılacağı beklentisi içerisinde girmiş olsa da Reagan yönetimi ticari yaptırımları hafifletmiş olmasına karşın ekonomik yaptırımları sürdürmüştür. Ayrıca 1983 yılı Irak-İran Savaşı sırasında ABD donanma gemisi teröristler tarafından saldırıya uğramış ve saldırıda 541 görevli ölmüştür. Saldırının arkasında İran olduğu iddiası; İran'ın, teröre destek veren ülkeler listesine alınmasına yol açmış ve Tahran'a yönelik yabancı yardım ve kredilerin durdurulmasıyla sonuçlanmıştır (Blakemore, 2020).

İran'ın terörist faaliyetlere ve kitle imha silahlarına finansman sağladığı gerekçesiyle Tahran'ın enerji sektörüne yönelik yaptırımlar 1996 yılından sonra başlatılmıştır. "Iran and Libya Sanctions Act" olarak yayınlanan yaptırımlarla İran'ın petrol ve doğalgaz sektörünün gelişmesi durdurulmak istenmiştir (Özdemir, 2018: 9). İran ile ABD merkezli Conoco şirketi arasında enerji alanında imzalanan ve yaklaşık

1 milyar dolar değerindeki anlaşma, Bill Clinton'un İran'ı sindirme politikasının bir sonucu olarak şirketin engellenmesiyle sonuçsuz kalmıştır (Blakemore: 2020). Diğer taraftan ABD'nin İran'ı yaptırımlar ve ambargolarla baskı altına almaya çalıştığı kanuna bazı Avrupa ülkeleri tepki göstermiş ve İran ile olan ticaretlerine devam etmişlerdir. Japonya da İran ile petrol üretim tesislerini geliştirmek üzere anlaşma imzalamıştır (Timetürk, 2015).

Muhammed Hatemi'nin cumhurbaşkanı olduğu 1997-2004 yılları arasında Clinton yönetimi ülkedeki reform çabalarına destek amaçlı ambargoları gevşetme kararı almıştır. Hatemi'nin uzlaşmacı tutumuyla yumuşamaya başlayan ilişkiler, İran'da 2005 yılında Mahmut Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanı olmasından sonra tersine dönmüştür. Ahmedinejad'ın uranyum zenginleştirme kararı almasından sonra İran'a karşı yaptırımlar genişletilmeye başlamıştır. Tahran'a, 2006 yılında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi üyeleri ve Almanya(P5+1), nükleer silah üretmesi gerekçesiyle yaptırım uygulama kararı almıştır. Alınan kararlar doğrultusunda, İran'ın nükleer malzeme ve teçhizat ithalatı ve ihracatının engellenmesi, İran'ın nükleer faaliyetlerine katılanların finansal varlıklarının dondurulması ve seyahatlerinin kısıtlanması, İran'ın tüm silah ihracatının yasaklanması, İran'ın önde gelen kurum, şirket ve kişilerinin Batı'daki mal varlıklarının dondurulması, İran'dan yapılan petrol ve doğal gaz ithalatının yasaklanması, İran finans kurumlarının ve finansal işlemlerin sıkı takibe alınması hedeflenmiştir (BBC News, 2010; Telci, 2018: 2).

Uluslararası yaptırımlar İran ekonomisine ciddi hasarlar vermiştir. Tahran'ın 2012 ile 2015 yılları arasında kayıp petrol gelirleri 160 milyar dolar olarak ifade edilmiştir. Ocak 2012 ile Ocak 2014 yılları arasında İran Riyali yüzde %46 değer kaybetmiştir. Enflasyon %40'a ulaşmış ve işsizlik %20'nin üzerine çıkmıştır. İran petrol endüstrisi bakıma muhtaç hale gelmiştir. Yaptırımların etkisi ekonomiye sınırlı kalmamış, ticari hayattan sosyal yaşama kadar pek çok alanı ciddi şekilde etkilemiştir. Bankacılık, sağlık ve diğer kritik sektörler ciddi şekilde baskılanmıştır. İhracat ve ithalat olanaklarının sınırlandırılması tüketim ve ara mallara erişimi zorlaştırmıştır. Dolayısıyla bu durum rüşvet, kaçakçılık, karaborsa ve kayıt dışılığın artmasına neden olmuştur. İran içine düştüğü çıkmazdan kurtulabilmek için Asya'ya ve komşu ülkelere ağırlık vermiştir. Türkiye ile tarife indirim anlaşmalarıyla sınır ticaretini artırarak, dayanıklı tüketim malları ve mobil cihazları Çin ve Güney Kore'den temin ederek tüketim ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlamıştır. Diğer taraftan İran'a uygulanan yaptırımlar 2010-2013 yılları arasında petrol fiyatlarını yaklaşık 14 dolar arttırmıştır (Gür ve Dilek, 2016: 2; Laub, 2015).

İran'da reformist ve ılımlı kanadın adayı Hasan Ruhani'nin cumhurbaşkanı seçilmesi önemli bir dönüm noktası olmuştur. Ruhani'nin cumhurbaşkanı seçilmesiyle birlikte müzakereler yeniden başlamış ve 2 Nisan 2015'e gelindiğinde İran ile P5+1 ülkeleri arasında çerçeve anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmayla İran, hiçbir suretle nükleer silah edinmeyeceği, geliştirmeyeceği hatta bunun için girişimde bile bulunmayacağını taahhüt etmekte ve "Kapsamlı Ortak Eylem Planı" gereğince taahhüt ettiği faaliyetlerin izlenmesi için bir ortak komisyon kurulmasını kabul etmekteydi. Anlaşmayla yaptırımlarda gevşetmeye gidilmiş ve belirli yaptırımlar kaldırılmıştır. Eylem Planı çerçevesinde İran uluslararası pazara petrol satışını yeniden başlatırken, yurt dışındaki yaklaşık 100 milyar dolar değerindeki dondurulmuş varlığına yeniden erişebilme imkânına kavuşmuştur (Oruç, 2016: 490).

Nükleer anlaşmanın imzalanmasından sonra İran gerek ekonomik gerekse siyasi açıdan rahatlamaya başlamıştır. Bu dönemde petrol üretiminde yeniden bir artış görülmüştür. Olumlu giden bu seyir, Mayıs 2018 yılında ABD Başkanı Donald Trump'ın nükleer anlaşmadan çekilerek İran'a yeniden yaptırım uygulama kararı almasından sonra tersine dönmüştür. Trump, Obama yönetiminin İran'la imzalamış olduğu anlaşmayı ABD adına talihsizlik olarak yorumlamıştır. Trump'ın aldığı karar başta İsrail olmak üzere Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve Bahreyn gibi ülkelere desteklenmiştir. AB içinden de en keskin destek Polonya'dan gelmiştir. İran ile iş birliği yapan ya da ticari ilişkisine devam eden ülkeler ve şirketler Trump'ın yaptırımlarının hedefi olmakla karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle Total, Mercedes gibi pek çok şirket İran'dan çekilmiştir (Özdemir, 2018:12).

Trump'ın İran'a karşı maksimum baskı politikası neticesinde almış olduğu yaptırım kararları İran'ın sosyo ekonomik yapısını olumsuz etkilemiştir. ABD bu dönemde Tahran'ın bölgesel nüfuzu ve füze kapasitesinin sınırlandırılması için Körfez ülkelerinin ciddi desteğini alarak İran'a ağır yaptırımlar uygulamıştır. Trump, İran'ı ciddi baskı neticesinde müzakere masasına çekebileceğini planlarken, İran, ABD'nin nükleer anlaşmaya geri dönmediği takdirde müzakere masasına dönmeyeceğini ifade etmiş ve Trump'ın Kasım 2020'de yapılmış olan ABD başkanlık seçimini kaybedeceğini umut ederek baskılara direnmeye çalışmıştır (Dursun, 2020). Bununla birlikte İran uranyum zenginleştirme çalışmalarına hız verme kararı almıştır.

Kasım 2020'de ABD'de gerçekleşen Başkanlık seçimlerini İran ile nükleer anlaşmaya döneceğini ifade eden Joe Biden kazanmıştır. Ancak anlaşmaya dönmek için İran'ın nükleer programını iptal etmesini şart koyan Biden, bu konuda acele etmemektedir. İran'da 18 Haziran 2021 tarihinde gerçekleşmiş olan cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanan muhafazakâr din adamı İbrahim Reisi ile 29 Kasım 2021 tarihi itibarıyla yeniden başlamış olan müzakerelerde İran, daha katı bir tutum benimseyerek yaptırımlar kalkmadan bir adım atmayacağını duyurmuştur. İran'ın bu tutumu müzakerelerden olumlu bir sonuç çıkmasını engellediği gibi sürecin başarı olasılığını azaltmaktadır. Ayrıca İran bu süreçte diplomatik ilişkilerini özellikle Uzakdoğu Asya'ya yönelerek geliştirmek istemektedir. Bu şekilde politika araçlarını arttırmayı ve ABD karşısında daha güçlü durabilmeyi hedeflemektedir. İran ile Çin arasında Mart 2021 tarihinde imzalanan 400 milyar dolarlık yatırım anlaşması, Tahran için ekonomi politik izolasyonu kırabilecek önemli bir adım olarak görülmektedir.

Devrimden sonra uygulanan ve zaman zaman şiddetini arttıran yaptırımlar, İran'ın gerek iç gerekse dış politikasını etkilemiştir. Tahran, uluslararası yaptırımlar ve izolasyonun neden olduğu ekonomi politik sıkışmışlığından çeşitli arayışlarla kurtulmak istemektedir. İran, uluslararası sıkışıklığını yönünü Asya'ya çevirerek aşmaya çalışmaktadır. Bu noktada en önemli ortağı Çin olurken, çıkış kapısı da Orta Asya olmaktadır. Dolayısıyla Tahran için stratejik öneme sahip Orta Asya, yaptırımların etkisinin hafifletilmesi için kilit konumda bulunmaktadır.

İRAN'IN ORTA ASYA'DAKİ TARİHSEL GEÇMİŞİ

İslam öncesi İran'ın Orta Asya ile ilişkilerinde, İran-Turan ve Sasani-Göktürk mücadelesi görülmektedir. İran-Fars Devleti, bu dönemde Sirderya (Seyhun) nehrinin ötesine geçememişken; Türkler, İran'a akınlar düzenlemiş ve Ahameniş İmparatorluğunun kurucusu ve Fars medeniyetinin önemli bir ismi olan Büyük Kirus, Saka kraliçesi Tomris tarafından mağlup edilerek öldürülmüştür. İran-Turan mücadelesinin en önemli simgesinden biri olan Saka-Pers Savaşları, daha sonra Sasani-Göktürk mücadelesine dönüşmüştür (Ametbek, 2017: 25-26). Sasanilerin yıkılmasından yeniden milli kimliğinin inşa edileceği Safevilere kadar İran, birçok kavmin ve toplumun hakimiyeti altına girmiştir. Bu dönemde İran, Orta Asya'dan Anadolu'ya doğru yapılan göçler ve kendi coğrafyasında kurulan Türk Devletlerinden etkilenmiştir.

Modern İran tarihinin başlatıldığı Safevi Devleti'nin kuruluşuyla birlikte İran'ın Orta Asya'yla bağları kopmuştur. Orta Asya'daki Sünni hanlıklar ile Şii Safeviler arasında başlayan mezhep çatışmaları İran'ın Türkistan ile olan bağlarını koparmıştır (Akdevelioğlu, 2004: 130). Safevilerin Şii merkezli yaklaşımı, Orta Asya'daki Sünni hanlıklarla ilişkilerini bozmaya başlamıştır. Safeviler, Orta Asya'dan gelen hacıların geçişini yasaklamıştır. Bu nedenle hacılar Hazar'ın kuzeyinden geçip yollarına devam etmiştir (Ametbek, 2017: 21).

Safevilerden sonra İran'a hâkim olan Kaçarlar, 1828 yılında Rus Çarlığı ile imzaladıkları ve Aras Nehri'ni ikiye bölen Türkmençay Antlaşması'yla Kafkasya'da büyük bir kayıp yaşamıştır. İran da Kafkasya'da yaşadığı toprak kaybını Orta Asya'da gidermek istemiştir. Bu sebeple Türkmenler üzerine seferler düzenlemiştir. 1855 yılında İngiltere ve Afganistan'ın, İran aleyhine ittifak yapmasından sonra İran, Rusya'nın desteğiyle 1856 yılında Herat'ı ele geçirdi. İngiltere, Hindistan güvenliği için bu durumu tehdit olarak algıladıktan sonra iki ülke arasında savaş çıkmıştır (Sümer, 2001). İngilizler savaşta üstün gelmeye başlayınca İran barış istemiş ve yapılan barış antlaşması gereği İran, Herat'ı tahliye etmiştir. 1863 yılında Herat'ın Afganistan'a katılmasından sonra İran'ın Afganistan sınırı bugünkü halini almıştır (Akdevelioğlu, 2004: 130).

Rus Çarlığı, Kırım Harbi'nde (1853-1856) aldığı yenilgi sonrasında yönünü Orta Asya'ya çevirmiştir. 1864-1873 yılları arasında Orta Asya'daki Türk hanlıkları Rus Çarlığı tarafından teker teker istila edilmiştir. Hanlıkların ele geçirilmesinden sonra 1881 yılına kadar Türkmenistan da Rus hakimiyetine girdi (Saray, 2012). İran hükümeti, Rus saldırılarına karşı tepkisiz ve pasif kalmıştır. Bazı devlet adamları kuzeydoğu sınırlarındaki Türkmen saldırılarına bertaraf edileceğinden durumdun memnun olmuşlardır. 1881 yılında Rusya ve İran arasında imzalanan Ahal Sınır Antlaşması'yla İran Orta Asya'yı Rusya'ya bırakmıştır. Bu antlaşma çeşitli sorunlar meydana getirmiştir. Türkmenler İran, Rusya ve Afganistan sınırları içerisinde parçalanmış bir vaziyette kalmışlardır. Akarsuların başlangıç ve çıkış noktalarının İran sınırları içerisinde kalması sınırın diğer tarafındaki Türkmenler için yeni sorunlar meydana getirmiştir (Moein, 2005: 35).

Rus Çarlığı, önce Gülistan (1813) ve Türkmençay Antlaşmaları (1828) ardından Ahal Sınır Antlaşması'yla (1881) İran üzerindeki nüfuzunu arttırmıştır. İran, XX. yüzyılın ilk yarısında iki kez işgal

edilmiş, meşrutiyet denemeleri ve hanedanlık değişikliği yaşamıştır. Bundan dolayı bu dönemde bölgeyle bağları tamamen kopmuştur. Bunun yanı sıra Soğuk Savaş boyunca rejim değişikliği olana kadar ABD şemsiye altına sığınmış ve Orta Asya'ya yabancılaşarak ABD politikalarının takipçisi ve destekçisi olmuştur (Akdevelioğlu, 2004: 130-131).

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN ORTA ASYA YAKLAŞIMI

İran'da 1979 yılında iktidara gelen rejim, Pehlevi yönetimini ABD'yle özdeşleştirerek, bütün ilişkilerini kesmiştir. Carter yönetimi, yeni rejimle uzlaşma yolları aramış olsa da İran, ABD karşıtı tutumunu değiştirmemiştir. İran'ın bu yaklaşımı uluslararası toplumdan izole edilmesine ve yaptırımlara maruz kalmasına yol açmıştır. ABD, İran'a yönelik ilk kısıtlayıcı adımını ABD büyükelçiliğinin basılması ve rehine krizi sonrasında atmıştır. İran'ın ABD'deki mal varlığı dondurulmuş ve her türlü malın alım satım işlemi yasaklanmıştır. ABD, 1995 sonrası İran petrol endüstrisini hedef alan ikinci bir hareket başlatmıştır. Bu dönemde İran, teröre destek veren ülkeler listesine eklendiği gibi İran'a herhangi bir enerji şirketinin yatırım yapmasına da mâni olunmuştur. Muhafazakâr ve sertlik yanlısı olan Mahmud Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra Avrupa Birliği ve Birleşmiş Milletlerin de yaptırım ve kısıtlayıcı tedbir politikalarını devreye alması İran'ı oldukça sert bir şekilde etkilemiştir.

Devrimle birlikte Batı'yla ilişkileri bozulan İran, destek bulabilmek için SSCB ve Çin gibi komünist ülkelere yönelmiştir. İran'ın 1980 yılında patlak veren Irak'la savaşında ABD menşeli silahlarına yedek parça bulabilmek ve ordusunu yeniden donatabilmek için yegâne alternatifi SSCB ve Çin idi. Bu nedenle SSCB ile olan ilişkilerini bozmamak için Orta Asya'daki gelişmelere tepkisiz kalmış ve bölgedeki statükonun devamından yana olmuştur (Akdevelioğlu, 2004: 131). Buna rağmen İran, SSCB'nin Afganistan müdahalesine tepki göstermiştir. İran'ın gerek kuşatılma kaygısı gerekse siyasi mirasın bıraktığı işgal edilme tedirginliği SSCB'ye karşı mesafeli yaklaşmasına yol açmıştır. Bunun yanı sıra SSCB'nin İran-Irak Savaşı'ndaki tutumu da tamamen pragmatiktir. Savaş boyunca ne İran'ı Irak'a ne de Irak'ı İran'a tercih etmiştir.

İran'ın önce uluslararası toplumdan izole edilme süreci ardından Irak ile sekiz yıl süren savaşı Orta Asya'ya karşı özgün ve yeni politikalar ortaya koyamamasına yol açmıştır. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra bölgeye karşı güvenlikçi ve statükocu yaklaşımını sürdüren İran, yeni jeopolitik değişimi siyasi ve ekonomik izolasyonunu kırarak bir fırsat olarak değerlendirmek istemiştir (Dilek, 2011: 46). Orta Asya devletlerinin İran'ın rejim ihracı politikasına karşı kaygıları ilişkilerin gelişme seyrini etkilemiştir. Bu ülkelerin İran'a karşı duyduğu endişe ihtiyatlı davranmalarına yol açmıştır. Bölge ülkelerinin hassasiyeti, İran'ın bölgeye karşı yaklaşımında İslami kimliğinden ziyade kültürel ve ekonomik ilişkilerini öncelemesine sebep olmuştur.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra İran, Orta Asya'da güvenliğe vurgu yapmıştır. Tacikistan iç savaşı ve Afganistan'dan kaynaklı sorunlarla birlikte Azerbaycan-Ermenistan çatışması, İran'ın güvenlikçi bir yaklaşım takınmasına yol açmıştır. Tacikistan iç savaşında, İslami Yeniden Doğuş Partisi'yle ilişkilendirilen İran, doğrudan bu rolünü reddederek arabuluculuk yapmıştır. Bu şekilde bütün bölgeye uzlaşma yanlısı olduğu mesajı vermiştir (Akgül, 2017: 7-8).

Yeni İslam cumhuriyetinin güvenliği ve sürekliliğinde, bölgesel istikrar ve sınır güvenliği önemli bir rol üstlenmiştir. Soğuk Savaş sonrası Orta Asya'da ortaya çıkan yeni bölgesel denklemde, mevcut bölgesel sınırların dokunulmazlığı, istikrar, izolasyondan kaçınma konuları İran dış politika düşüncesinde önemli sütunlar olmuştur (Mesbahi, 2004: 127). Bu doğrultuda Orta Asya izolasyondan kurtulmak için eşsiz fırsatlar sunmaktadır.

İran'ın sistemik yalnızlığının bir ürünü olan bölgesel politikasının Rusya merkezli boyutu, bölgesel ve ikili ilişkilerini etkileyen en önemli etkidir. Bundan dolayı İran, Rusya'nın çıkarlarını göz önünde tutmakta ve ilişkilere zarar verebilecek politika yürütmekten kaçınmaktadır (Ametbek, 2017: 43). İran ve Rusya, bölgede artan Türk ve ABD nüfuzunun yayılması ve yerleşmesine mâni olmak için ortak hareket etmektedir (Kodaman, 2005: 257).

Devrimci kimliğini arka plana iten İran, yeni bağımsız devletlere karşı pragmatik güdülerle ekonomik ve ticari ilişkilerini öncelleyen bir yaklaşım sergilemiştir. Orta Asya devletleri Rus etkisini azaltmak ve ekonomik ve ticari çeşitlilik adına İran'ı alternatif görmüştür. İran ise, Orta Asya enerji kaynaklarının dünyaya açılacağı bir güzergâh olarak kendisini görmüştür. Türkmenistan ve Kazakistan'ın petrol ve doğalgazının taşınmasında Tahran jeopolitik avantajlarını dile getirmiş olsa da enerji hatlarının güzergahını öncelikle ABD ve Rusya'nın siyasi yaklaşımları belirlemiştir (Dilek, 2011: 48). İran ve Türki cumhuriyetler arasındaki karşılıklı bağımlılık yadsınamaz boyuttayken ABD ve Rusya

etkenleri böylesi bir ilişkinin meydana gelmesine izin vermemiştir. Özellikle ABD'nin bu doğrultudaki çabaları kayda değerdir.

ABD'nin bölge ülkeleri üzerine yaptığı baskı İran'ın etkinliğini ve etkililiğini sınırlamaktadır. Kazakistan, ABD baskısı nedeniyle Hazar'daki Aktau Limanı restorasyonu için İran'ın sunduğu yardımı reddetmek zorunda kalmıştır (Peyrouse ve Ibraimov: 2010). ABD'nin desteklediği Azerbaycan ve Kazakistan petrollerinin Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattıyla taşınma projesi, İran'ın savunduğu kuzey-güney hattını işlevsiz hale getirmiştir (Dilek, 2011: 49). İran, Orta Asya enerji transferi için en uygun güzergahın kendisi olduğu söylemini dile getirmiş olsa da ABD'nin izolasyonist politikaları nedeniyle gerek bölge ülkelerini gerekse uluslararası şirketleri ikna etmek konusunda başarısız olmuştur.

İran, Soğuk Savaş sonrası Rusya, ABD, Çin ve Türkiye'nin bölgede nüfuz kazanma mücadelesine yeni stratejilerle müdahil olmak istemiştir. Birleşmiş Milletler Asya ve Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu (ESCAP) ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT) gibi uluslararası örgütlerde üyeliğini canlandırırken, Şanghay İş Birliği Örgütü'ne (ŞİÖ) üye olmak için başvuru da bulunmuştur. 2005'te Hindistan ve Pakistan'la birlikte üyelik başvurusu yapan İran, diğer iki ülkenin tam üye olmasına rağmen gözlemci üye statüsü çerçevesinde ŞİÖ ile ilişkisini sürdürmektedir. ABD'ye karşı güvenliğini ŞİÖ'ye üye olarak sağlayabileceğini düşünen İran, böylece ekonomik izolasyondan da kurtulabilmeyi hedeflemektedir (Askeroğlu, 2017: 5-7). Bu şekilde İran, uluslararası örgütler aracılığıyla hem meşru zeminde hem de daha rahat ve geniş perspektifle hareket etme kabiliyeti kazanarak bölgede etkinliğini sürdürmeyi ve arttırmayı amaçlamaktadır. Yaptırımlar ve izolasyona karşı bölgesel ya da uluslararası kurumları araçsallaştırarak Orta Asya'da alan kazanmaya ve yaptırımları boşa çıkarmaya çalışmaktadır.

Tahran, bölgede kuzey güney geçişinde önemli bir aktör olmak için stratejik adımlar atmaktadır. İran, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın desteğiyle Türkmenistan ile Meşhed-Tejen demiryolu hattını inşa etmiştir. Böylece Orta Asya ile ilk bağlantı yolunu oluşturmuştur. Nisan 2011'de Türkmenistan, Özbekistan, Katar, Umman ve İran arasında demiryolu, deniz ve kara taşımacılığı anlaşması imzalanmıştır (Dilek, 2011: 51).

İran, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle yaptırımlar ve izolasyonunu hafifletmek için bölgeselcilği benimseyerek yeni bir atılımın içerisine girmiştir. Buna karşın İran'ın yeni bir bölgesel hegemon olma çabası, kaynaklarının yetersiz olması ve gerek Batı'nın gerekse Rusya'nın sponsor olduğu bölgesel ve uluslararası örgütlerden dışlanması nedeniyle başarısız olmuştur. ABD, Çin ve Rusya'nın sunduğu fırsatların genelde İran'ın sunabileceği fırsatlardan daha cazip ve çekici olması bölgeyle ilişkilerinin seyrini değiştirmiştir (Herzig, 2004: 516). İran'ın yaptırımlarla sınırlanan kapasitesi Türki cumhuriyetleri için oldukça vasat kalmakta ve söz konusu ülkelerin beklentilerini karşılayamamaktadır. Dolayısıyla kuzey güney koridoru dışında kendi reklamını yapabileceği elinde başka bir kozu pek bulunmamaktadır. Bu kozu da ABD tarafından kullanılamaz hale getirilmektedir.

İran, Orta Asya ülkeleriyle otoyollardan demiryollarına, telekomünikasyondan enerji hatlarına kadar birçok projeye etkileşimde olsa da bu ülkelere ne yeni teknoloji ne de finansman transfer etme gücüne sahip olmadığı için Orta Asya pazarında rekabet edememektedir. Bu nedenle açık denize erişim için kuzey-güney ya da Avrupa ile Orta ve Doğu Asya arasında bir geçiş güzergahının ötesine geçmekte zorlanmaktadır (Erol ve Çakıroğlu, 2001: 216).

İran rejimi Suudi Arabistan kaynaklı Selefi-Vahhabi ideolojisinin bölgede yayılmasından endişe etmektedir. İran, bölgesel çıkarlarına karşı tehlikeli ve zararlı olarak gördüğü Selefilik'i ideolojik bir Araplaştırma aracı olarak görmektedir. Bölgede hareket alanı oldukça sınırlı olan İran, Selefilik'e karşı gelenekçi grupları desteklemektedir (Peyrouse, 2009).

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan Hazar'ın statüsü sorunu İran'ın Orta Asya cumhuriyetleriyle ilişkilerini sınamaktadır. İran, Hazar'ın statüsü için yüzde yirmi prensibini savunmuştur. Yüzde yirmi prensibine göre Hazar Denizi beş kıyıdaş ülkeye eşit bir şekilde bölünecek ve kıyısı olmayan herhangi bir ülkenin varlığına izin verilmeyecektir. Statü sorunu çözülene kadar İran, 1921'de imzalanan Rusya-İran; 1940'ta imzalanan SSCB-İran antlaşmalarının geçerli olduğunu iddia etmektedir. Bu durum Türk cumhuriyetlerin tepkisini çekmektedir (Erol, 2010: 457). Hazar'a ilişkin göldeniz tartışması iki blok ortaya çıkarmıştır. Hazar'ın niteliğinin deniz olduğu ve 1982 Deniz Hukuku Sözleşmesine göre sektörel bölüşümün esas alınması gerektiğini iddia eden Azerbaycan-Kazakistan bloğuna karşı, göl olarak nitelendiren ve kıyıdaş devletlerin ortak iradesine göre ortak kullanımı isteyen Rusya-İran bloğu oluşmuştur. Türkmenistan ise çekimser kalmıştır. Ayrıca İran ve Rusya, Hazar'ın statüsü konusunun sadece kıyıdaş devletlerin taraf olduğu bir mutabakatla çözüme kavuşturulmasını

istemektedir. Böylece ABD'nin inisiyatif kazanma çabasına karşı çıkmaktadır (Akdevelioğlu, 2004: 143-144).

1996 yılında Rusya, İran ve Türkmenistan arasında imzalanan anlaşmaya göre Hazar kıyıdaş ülkelere ait olacak ve enerji kaynakları eşit ve adil dağıtılacaktır. Ancak 1998 yılında Rusya-Kazakistan arasında imzalanan anlaşmayla bölgesel sınırlar çizilmiştir. Bu anlaşma İran ve Türkmenistan tarafından reddedilmiş ve Hazar üzerinde herhangi bir karar alınmasında kıyıdaş ülkelerin oy birliğine başvurulması gerektiği vurgulanmıştır. Kazakistan Hazar'da en uzun sahil şeridinde sahip ülkedir. Bu nedenle İran'ın eşit paylaşım önerisine karşıdır. Rusya Kazakistan ile yaptığı anlaşmanın bir benzerini 2001 yılında Azerbaycan ile de yapmış ve 2003 yılında üç ülke deniz dibinin paylaşılması konusunda yeni bir anlaşma imzalamıştır (Kocaman, 2018: 102). Üç ülke arasında anlaşmalar yapıp mutabakat sağlanmış olsa da Hazar'ın statüsü konusunda herhangi bir ilerleme sağlanamamış ve tartışmalar devam etmiştir. Sık sık kıyıdaş ülkeler arasında toplantılar ve görüşmeler yapılmış olsa da herhangi bir sonuç alınamamıştır.

12 Haziran 2018 tarihinde Kazakistan'ın Aktau şehrinde gerçekleştirilen 5. Hazar Ülkeleri Devlet Başkanları Zirvesi'nde kıyıdaş beş ülke Hazar'ın hukuki statüsü konusunu büyük ölçüde belirleyen bir metin üzerinde anlaşmışlardır. Ağustos 2018 yılında kıyıdaş devletlerin tamamı kendi tezlerinden belirli tavizler vererek bir uzlaşmaya varmışlardır. Antlaşmaya göre; Hazar'ın yüzeyi ortak kullanılacak, dip kısmı ve kaynaklar ülkeler arasındaki anlaşmalarla taksim edilecek. Rusya ve İran'ın iddialarından belli ölçüde vazgeçerek böyle bir mutabakat yapmasının temel nedeni her iki ülke de bölgeye karşı güvenlikçi bir yaklaşım benimsemesidir. Azerbaycan ve Kazakistan'ın Batı ile ilişkilerinin artması, Çin'in Kuşak Yol Projesi ile Hazar'da etkinlik kazanması, ABD ve Kazakistan arasında Ocak 2018'te Kazakistan'ın Aktau ve Kurik limanlarının insani yardım amaçlı kullanım anlaşması Rusya ve İran'ı kaygılandırmıştır. Hazar'da yabancı bir ülkenin gerek askeri gerek siyasi etkinliğinin artması söz konusu iki ülkenin tedirginliğini arttırmış ve Hazar uzlaşma sürecini hızlandırmıştır (Çalışkan, 2020). Antlaşma ile Hazar'a özel hukuki statü verilmiş ve 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Antlaşmasının uygulanmayacağı konusunda mutabakata varılmıştır.

Haziran 2018 tarihinde imzalanan anlaşmaya göre Hazar'da kıyıdaş ülkeler dışında hiçbir ülkenin askeri varlık bulundurmasının yasaklanmasıyla, İran ve Rusya kaygılarını gidermeyi amaçlamıştır (Raimbekova, 2018). Böylece güvenliklerini tehdit edebilecek olası girişimlerin önüne geçilmiştir. İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani anlaşma imzalandıktan sonra;

“Bugün bu Sözleşmenin en önemli kazanımlarından biri Hazar Denizi'nin güvenliğidir. Oybirliğiyle Hazar Denizi'nin beş ülkeye ait olduğunu ilan ettik. Hazar Denizi'nde hiçbir yabancı kuvvetin seyahat edemeyeceğini ve bu denizin güvenliğinin sadece beş ülkeye bağlı olduğunu açık bir şekilde duyurduk. Anlaşmayla Hazar Denizi'ndeki herhangi bir ülkenin topraklarının başka bir kıyı devletine karşı sömürülmeyeceğini iddia ediyoruz ve hepimiz için önemli olan Hazar Denizi'nin güvenliğini sağlamaktır” sözleriyle anlaşmanın güvenlik boyutuna vurgu yapmıştır (Mehr News Agency, 2018).

Anlaşma İran hariç tüm kıyıdaş devletlerin parlamentosunda onaylanmıştır. İran'da muhafazakâr kesimler anlaşmanın İran aleyhine olduğunu iddia ederek iktidarı eleştirmektedir. Bu nedenle İran Parlamentosunda anlaşma halen onaylanmamıştır (İsmayıl, 2020). Buna karşın 21 Ocak 2021 tarihinde Azerbaycan ve Türkmenistan arasında imzalanan anlaşmayla, Serdar ve Kepez isimli bölgelerin işletilmesiyle ilgili yıllardır süren anlaşmazlık son buldu. Önce Rusya-Kazakistan-Azerbaycan uzlaşısı ardından Azerbaycan-Türkmenistan mutabakatı İran'ı Hazar paylaşım sorununda da yalnızlığı itmiştir. Ayrıca yapılan anlaşma neticesinde Türkmenistan petrol ve gazının Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya akışının önündeki engellerin kalkmış olması İran için başka bir dezavantajdır (Kara, 2021). Türkiye bölgede daha fazla hareket alanı ve nüfuz kazanırken, İran o ölçüde etki alanı kaybetmektedir. İran ve Türkiye'nin bölge üzerindeki rekabeti sıfır toplamlı oyuna dönüşmüş vaziyettir.

Tahran, Orta Asya ve Kafkasya'ya pragmatik bir perspektifle bakmakta ve Şiiilik vurgusunu Fars milliyetçiliğiyle sentezleyerek, kültür başta olmak üzere kamu diplomasi faaliyetlerini ön planda tutan bir politika takip etmektedir. İran'ın kültür diplomasisinin uygulayıcısı olan en başat kurum İslam Kültürü ve İlişkileri Teşkilatı (ICRO)'dır. ICRO'nun Kültür Merkezleri, çoğunlukla kültür, din ve felsefeyi yansıtan faaliyetlere kendini adanmıştır (Rad, 2010). Bu teşkilatın görevleri arasında;

“İslam-İran ilimlerini, öğretilerini, kültürünü ve uygarlığını tanıtmak, Kültür alanında seminerler, konferanslar, festivaller, kamusal etkinlikler ve sergiler

düzenlemek, Fars dili ve edebiyatının yayılması ve ayrıca Fars dili ve İran çalışmaları alanlarında üniversite kürsüsünün tanıtılması, İslam-İran ilkelerini, öğretilerini, kültürünü ve medeniyetini tanıtmak” gibi görevler sayılabilir (Islamic Culture and Relations Organiation)

İran'ın Orta Asya ülkelerinin tamamında kültürel ve siyasi temsilcilikleri bulunmaktadır. En yoğun çalışan kültür merkezi Tacikistan'da bulunmaktadır. Gerek ortak dil gerekse ortak tarih ve kültür bağlamında Tacikistan'la kültürel diplomasi daha fazla geliştirilmektedir. Bütün Orta Asya ülkelerinde şubeleri bulunan Humeyni Yardım Vakfı, İran'ın kamu diplomasisi gerçekleştirdiği bir diğer kurumdur. Dostluk Dernekleri, çeşitli medya ve iletişim kanalları ve İranoloji ve Fars Dili Müesseseleri kurumlar ve organlar vasıtasıyla dış politikada yumuşak gücünü kullanmaktadır (Yegin, 2015: 15-16). Bu kurumlar aracılığıyla bölgedeki Şii-Fars kültür alanında etkisini arttırmayı ve yaymayı amaçlamaktadır.

İRAN'IN ORTA ASYA ÜLKELERİYLE İKİLİ İLİŞKİLERİ

İran'ın aktif bir şekilde Orta Asya'ya yönelmesi Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra mümkün olmuş ve Tahran, bu ülkelerle ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır. Bu başlık altında İran'ın Tacikistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan ile ikili ilişkileri incelenmiştir.

İran-Tacikistan İlişkileri

Tacikistan nüfusunun yaklaşık %85'i Sünni mezhebe bağlıyken, ülkede %13-14 arasında Şii nüfus bulunmaktadır (Aslan, 2016: 16). Orta Asya ülkeleri arasında anadili Farsça'ya en yakın olan ve Fars kültür alanının içinde bulunan Tacikistan, İran'ın Orta Asya devletleri arasında en fazla yakınlık hissettiği ve etkisinin de en fazla hissedildiği ülkedir. Ahmedinejad, “Tacikistan ve İran iki bedende bir ruh gibidir” sözleriyle İran'ın Tacikistan'a bakış açısını açıkça ortaya koymaktadır (Mehr News Agency, 2006).

Orta Asya ülkelerinden Tacikistan dışındakiler Sovyetlerin mirasından ve Rus etkisinden dolayı Türk dünyası ve Türk kimliği söylemleriyle hareket ederken, Tacikistan ise Rus etkisini Fars kimliğiyle dengelemeye çalışmaktadır. İran Tacikistan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ve ülkede ilk büyükelçilik açan ülkedir. Tacikistan da eski Sovyet ülkeleri dahil edilmezse yurt dışındaki ilk büyükelçiliğini Tahran'da açmıştır (Ametbek, 2017: 64).

İran ve Tacikistan arasında kültürel ve dilsel yakınlık iki ülke arasında ilişkilerin geliştirilebilmesi için çeşitli fırsatlar sunmaktadır. İran, Duşanbe'de büyükelçilik açtıktan sonra edebiyat ve kültür sergileri ile film festivalleri düzenleyerek ülkede hızlıca etkisini hissettirme gayretine girişmiştir. İki ülke arasında 1992 yılında elli milyon dolarlık kredi anlaşması yapılmıştır. Öğrenci ve öğretim üyesi değişim programları, kültür merkezlerinin açılması, İmam Humeyni Vakfı'nın eğitim ve kültürel yardımları, diplomatlara eğitim desteği ve ders kitabı yardımı gibi faaliyetler İran'ın ülke üzerinde etkisini arttırmasına katkı sağlamaktadır. (Türk, 2017: 93).

Tacikistan'ın bağımsızlığı sonrasında İran'ın yaptığı bu atılım iç savaş esnasında kesintiye uğramıştır. Tacikistan'da Rus desteğini alan yönetime karşı İslamcıların ve milliyetçilerin muhalefeti, 1992 yılında iç savaşa dönüşmüştür. İç savaşta İran'ın muhalefetteki İslamcılara desteklediği iddiaları Duşanbe yönetimiyle Tahran arasındaki ilişkilerin gerilmesine yol açmıştır. Bölgede İran'ın devrim ihracı ve ideolojik yaklaşımına karşı gösterilen tepki, Tahran'ın politika değiştirmesine sebep olmuştur. İran, Rusya'yı karşısına almadan hareket ederek, dengeli bir yaklaşımla başkent Duşanbe'deki yönetimle muhalefet arasında arabuluculuk yapma girişimlerinde bulunmuştur. Bu girişimler sonuç vermiş ve iç savaş, İran ile Rusya'nın ortak çabalarıyla sona ermiştir. İran, bölgede ideolojik tavır takınmayarak daha rasyonel ve pragmatik davranmış ve arabuluculuk çabasıyla da başta Tacikistan olmak üzere Orta Asya ülkeleri üzerinde prestijini arttırmıştır (Akdevelioğlu, 2004: 151-152).

Duşanbe'deki yönetim ve Tahran arasında, İran'ın İslamcılara silah ve siyasi destek sağlama iddiaları nedeniyle başlayan güven bunalımı, Rahman'ın 1996-97 yıllarında Tahran ziyareti sonrasında iki ülke arasında kültürel, ekonomik ve savunma gibi alanlarda iş birliği protokollerinin yapılmasıyla aşılımaya başlandı. İran'a kaçan İslamcı grupların silahlı mücadelesine izin verilmiş olması ve bu gruplarla Duşanbe hükümet temsilcilerinin BM nezaretinde Tahran'da bir araya gelmesi gerginliğin yumuşamasına yol açmıştır. 2002 sonrasında İran, Tacikistan ve Afganistan arasında Fars dili ülkeler birliğinin kurulması, cumhurbaşkanlarının karşılıklı ziyaretleri ve İran'ın Tacikistan'da başlayan altyapı yatırımları ilişkilerin gelişmesine zemin hazırlamıştır (Dilek, 2011: 73).

Tahran, Orta Asya'da tutunma noktası olarak Tacikistan'ı görmektedir. İran-Tacikistan ilişkilerinin ekonomik boyutu oldukça aktiftir. Tacikistan, Orta Asya ülkeleri arasında en fakir olan

ülkedir. Bundan dolayı ekonomik yatırım aramaktadır. İran, Çin'den sonra ülkeye en fazla yatırım yapan ikinci ülkedir (Ametbek, 2017: 72). Çangtuda-2 Barajı, İstiklal Tüneli, Sangtoudah-II Barajı ve Hidroelektrik Santrali ortak projelerdir. İran, Afganistan ve Tacikistan arasında karayolları ve demiryolları yapımını da İranlı girişimciler üstlenmiştir (Aslan, 2016: 17).

İran'ın Tacikistan'a yıllık ihracatı 78,31 milyon dolar, ithalatı yaklaşık 25 milyon dolardır (Trading Economics). Bununla birlikte Tacikistan'ın ilk üç ticaret partneri arasında İran bulunmamaktadır. En fazla ihracat yaptığı ilk üç ülke arasında Kazakistan, İsviçre ve Türkiye bulunurken, en fazla ithalat yaptığı ilk üç ülkeye Çin, Rusya ve Kazakistan'dır (The Atlas Of Economic Complexity). İran, Orta Asya ülkeleri arasında en yakınlık hissettiği ülke ile ticari ve ekonomik ortaklık konusunda arka planda kalmaktadır. Yatırımlar, İran'ın Orta Asya ülkelerine sunabileceklerini sınırlamakta ve ilişkilerin seyrini büyük ölçüde belirlemektedir.

İran, Tacikistan İslami Uyanış Partisi aracılığıyla ülkenin güneyinde Şii gruplara destek vermeye devam etmektedir. Ülkenin kuzeydeki Fergana Vadisi'nde ise Hizbut Tahrir, Tablîği Cemaat gibi Selefi ve Vahhabi akımlar güçlenmektedir. Ülkenin iki mezhep arasında ayrışması Duşanbe'deki yönetimi endişelendirmektedir (Ametbek, 2017: 71).

İran ve Tacikistan arasında iç savaş sonrasında ilişkiler ivme kazanırken 2013'ten sonra olumlu hava yerini gerginliğe bırakmıştır. 2013'te İranlı bir iş adamının Tacik ve Çin bankaları aracılığıyla kara para aklama nedeniyle açılan dava sonrasında başlayan gerilim, 2015 yılında Tacikistan'da darbe teşebbüsü nedeniyle faaliyetleri yasaklanan İslami Uyanış Partisi'nin üyelerinin ve parti liderinin Tahran'da resmi bir organizasyonda yer almasıyla tırmanmıştır. Gerilim iki ülke arasında iş birliği programlarının kesintiye uğramasına ve projelerin duraklamasına yol açmıştır (Mullodzhanov, 2020).

İki ülke arasında gergin ve soğuk geçen bu dönemde Tacikistan, Suud Arabistan ile ilişkilerini ilerletirken, Şangay İşbirliği Teşkilatı'na İran'ın yaptığı üyelik başvurusuna da itiraz etmiştir. Tacikistan'ın İran'ın üyeliğine itirazı İran'ın tam üyelik hedefini etkilemiştir. 2019'dan itibaren iki ülke arasında tansiyonun azaldığı ve yeniden ilişkilerin sıcaklığının arttığı görülmektedir. Aynı yılın haziran ayında Tacikistan dışişleri bakanı Tahran'ı ziyaret etti ve hem mevkidaşı Cevad Zarif hem de İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani ile diplomatik temaslarda bulundu. Mali ve siyasi konularda karşı karşıya kalınan sorunları aşmak için yeni bir yakınlaşmanın işareti olarak yorumlanan son ziyaret sonrasında somut herhangi bir adım atılmamıştır (Muratbekova, 2019).

İran, Tacikistan ile yaşadığı gerilimden Suudi Arabistan'ı da sorumlu tutarak bölgede Suudi Arabistan'ın ve onun Selefi görüşlerinin yayılmasından duyduğu rahatsızlığı sık sık dile getirmektedir. İki ülke arasındaki ilişkilerin yeniden ivmelenmesinde en önemli engellerden bir diğeri ise ABD yatırımları olduğunu öne sürmektedir. Yatırımlar nedeniyle ticari yatırımlar istendiği ölçüde yapılamamaktadır (Strategic Council for Foreign Relations, 2020).

İran-Türkmenistan İlişkileri

27 Ekim 1991 tarihinde bağımsızlığını kazanan Türkmenistan'ı ilk tanıyan ülkelerden birisi İran'dır. İran ve Çarlık Rusya arasında 1881 yılında imzalanan Ahal Antlaşması ile iki ülke arasında sınırlar belirlenmiştir. Antlaşma ile güneydeki Türkmenler İran sınırları içerisinde kalırken (Türkmen Sahra), kuzeydeki Türkmenler önce Çarlık Rusya'sı ardından Sovyetler Birliği'nin sınırları içerisinde kalmıştır (Deveci, 2009). Bağımsızlığından günümüze Türkmenistan, İran'daki Türkmen azınlığa atıf yapan bir söylem içerisinde olmadığı gibi sınırlarını kabul eden bir tutum sergilemiştir. Ayrıca Türkmenistan'da siyasal ağırlığı olabilecek herhangi bir Şii grubun olmayışı ikili ilişkilerin gelişiminin dini-siyasi eğilimden ziyade ekonomik merkezli olmasına yol açmıştır (Erol ve Çakıroğlu, 2001: 225). Bununla birlikte Türkmenistan'ın takındığı ve BM tarafından da 1995 yılında kabul edilen 'Daimî Tarafsızlık' politikası, ülkeyi jeopolitik oyunlardan uzak tutmaktadır. Tarafsızlık politikası Aşkabat'ı siyasal baskı ve entrikalardan korumaktadır (Ametbek, 2017: 74). Bu etkenler ikili ilişkilerin sorunsuz bir şekilde gelişmesine yol açmıştır.

Türkmenistan'ın ilk Devlet Başkanı Saparmurat Niyazov (Türkmenbaşı), dünyada yaşayan diğer Türkmenleri göz ardı etmeyen bir yaklaşım takınmıştır. Dünya Türkmenlerini bir araya getirmek ve ilmi ve kültürel iş birliği için Dünya Türkmenleri İnsani Koordinatörlüğü'nü kurmuştur. Koordinatörlüğe Türkmen Sahra Türkmenleri de önemli katkıda bulunmuştur. Türkmen Sahra'yı tanıtan belgeseller yapılmış, Türkmen Sahralı gençlere burs ve Türkmenistan'da eğitim fırsatları sunulmuştur. Türkmenbaşı'nın yaklaşımı bir süre sonra değişmeye başlamıştır. Bu değişimi, İran'ın Türkmenistan'ın Türkmen Sahra'daki Türkmenlerle ilgilenmesinden rahatsızlık duyması, 2002 yılında Niyazov'a yönelik suikast girişimi sonrasında Türkmenistan'ın dış dünyaya daha da kapanmaya başlamasıyla İran'daki bazı

dini grupların Aşkabat hükümetine karşı faaliyetleri tetiklemiştir. Bu etkenler nedeniyle Türkmenistan 2002 sonrasında Türkmen Sahralı Türkmenlere karşı mesafeli davranmaya başlamıştır (Deveci, 2009: 59).

İran'ın Orta Asya ülkeleri arasında ekonomik, siyasi ve ticari ilişkileri en fazla olan ülke, Orta Asya'ya giriş kapısı olarak gördüğü Türkmenistan'dır. Türkmenistan, coğrafi anlamda sıkışıklığından ve Rusya'ya aşırı bağımlılığından kurtulmak için İran ve Afganistan'a büyük önem vermektedir. Dünya doğal gaz rezervleri Rusya'dan sonra ikinci sırada yer alan İran'ın üretim şebekesi ülkenin güneyinde yer almaktadır. Buna rağmen ülke nüfusunun çoğunluğu kuzeyde yerleşmiştir. Buna çözüm bulmak için İran, iç tüketimi için dünya doğal gaz rezerv sıralamasında dördüncü sırada olan Türkmenistan'dan gaz alırken, güney bölgelerinde üretilen gazın büyük çoğunluğunu da ihraç etmektedir. İran ile Türkmenistan arasında yaklaşık 200 km. uzunluğundaki boru hattı ülkenin kuzey bölgelerine enerji tedarik etmektedir (Aslan, 2016: 15).

İki ülke arasında 2010 yılında yaklaşık 182 km. uzunluğunda yeni bir boru hattı inşa edilmiştir. Her iki ülke arasında gelişen enerji iş birliği politikası bazen krizlerle de karşı karşıya kalmıştır. İran, uygulanan yaptırımlar nedeniyle ödeme yapamaması ve fiyat konusunda yaşanan sorunlar Türkmenistan'ın bazen doğal gaz sevkiyatını kesmesine bazen de doğal gaz akışını azaltmasına yol açmıştır. İran Türkmenistan'la yaşadığı sorunlar nedeniyle Türkmenistan doğal gazına bağımlılığını azaltmak için kendi topraklarında Semnan eyaletinden Mazandaran eyaletine kadar uzanan 160 km. uzunluğunda boru hattı inşa projesine başlamıştır (İsmayılov ve Budak, 2014: 39-40).

İran Türkmenistan'a yıllık yaklaşık 400 milyon dolarlık ihracat yaparken, yaklaşık 10 milyon dolarlık ithalat yapmaktadır. 2014 yılında İran, Türkmenistan'dan 100 milyon dolarlık ithalat yaparken ortaya çıkan gerginlik ve İran'a uygulanan yaptırımların da etkisiyle Tahran'ın yaşadığı ödeme güçlüğü ithalatın 2018 yılında 10 milyona kadar düşmesine neden olmuştur (Trading Economics, 2018). İran'ın 2007 ile 2013 yılları arasında Türkmenistan'dan aldığı gaz için 2 milyar dolarlık borcun geri ödemesini gerçekleştirememesi nedeniyle 2017'den itibaren Türkmenistan gaz sevkiyatını azaltmıştır. Borcun geri ödemesi için taraflar arasında görüşmeler yapılırsa da somut bir ilerleme yaşanmamıştır (Putz, 2018).

Türkmenistan, İran'la ortak çıkar ve iş birliği alanı olarak gördüğü Hazar'ın Statüsü sorununda beraber hareket etmiştir. 23 Temmuz 2001 tarihinde İran-Azerbaycan arasında patlak veren krizde Türkmenistan, İran'ın tarafında olmuş ve Azerbaycan'a nota vermiştir (Erol ve Çakıroğlu, 2001: 226). Hazar'ın statü sorunu 2018 yılındaki anlaşmayla aşılmaya çalışılmıştır. Azerbaycan ile Türkmenistan arasında Ocak 2021'de imzalanan anlaşmayla iki ülke arasındaki anlaşmazlık son bulmuştur.

İran, Türkmenistan üzerinden oluşturacağı kara ve demiryolu bağlantılarıyla sınırı olmadığı Orta Asya ülkeleriyle bağlantı kurmayı amaçlamaktadır. Bu amaçla 1996 yılında iki ülke arasında ilk demiryolu ağı oluşturulmuştur. 2011 yılında Aşkabat'ta Türkmenistan, Özbekistan, İran, Umman ve Katar'ın katılımıyla gerçekleşen zirve neticesinde imzalanan demiryolu, deniz ve kara yolu taşımacılığı antlaşması, İran için kuzey güney koridoru oluşumunda önemli bir adımdır (Dilek, 2011: 62).

Tahran ve Aşkabat arasındaki ikili ilişkilerde Türkmenistan'daki Şii azınlığa yönelik baskı olduğu ve dini ibadetlerinde kısıtlamaların yapıldığı iddiaları soğukluk meydana getirmektedir. Bunun yanı sıra İran'ın öncelik verdiği güvenlik stratejisi ilişkilerde gerginliklerin görmezden gelinmesine yol açmıştır. Tahran, Türkmenistan'ın radikal Sünni hareketlerden duyduğu kaygıları paylaşmakta ve Hizbut Tahrir gibi pek çok kaynaktan finanse edilen Sünni-Selefi örgütlerin engellenmesini vurgulamaktadır. İran'la benzer çekinceleri taşıyan Türkmenistan, radikal İslami hareketlerin rejimi tehdit etme kaygısıyla İran'la işbirliği yapmaktadır (Akgül, 2017: 13).

İran-Kazakistan İlişkileri

Orta Asya ülkeleri arasında en büyük ekonomiye sahip olan Kazakistan ile İran arasındaki ilişkiler ekonomik temelli ve ortak çıkar anlayışıyla gelişmiştir. İran, Kazakistan'da ABD'den sonra büyükelçiliğini açan ikinci devlettir. Kazakistan'ın geniş coğrafyası, Asya'daki iki büyük güç olan Çin ve Rusya ile sınırı olması, diğer Orta Asya ülkeleriyle ortak sınıra sahip olması İran'ın bu ülkeye özel bir önem vermesini gerektirmektedir. Kazakistan ise İran'ın sahip olduğu jeopolitik avantajı, Hazar Denizi'nde ortak sınırların paylaşımı gibi etkenler nedeniyle İran'a ayrı bir değer vermektedir (Dilek, 2011: 63).

Kazakistan, İran vasıtasıyla açık denizlere, Basra Körfezi'ne ve Umman Denizi'ne erişebilir. Bu amaç çerçevesinde 2014 yılının sonunda resmi açılışı yapılan Kazakistan, Türkmenistan ve İran arasındaki 908 km'lik demiryolu kuzey-güney koridoru için büyük önem arz etmektedir. Demiryolunun 120 km'lik kısmı Kazakistan'da, 700 km'lik kısmı Türkmenistan'da ve 88 km'lik kısmı İran'da bulunmaktadır. Kazakistan ve Türkmenistan bölgede Rusya'yı by pass ederek alternatif bağlantılar

oluştururken; İran, yaptırımların etkisini azaltabilecek transit yük nakliye güzergahı meydana getirmektedir (Uysal: 2014). Demiryolu hattı sayesinde yılda 10 ile 20 milyon arası yük taşınması planlanmaktadır (Farrar-Wellman, 2010).

Hazar'ın statüsü sorununda her iki ülke farklı tezler savunmuştur. Kazakistan deniz tabanının paylaşılması ve su kütlelerinin ortak kullanılmasını benimserken, İran, adil ve eşit paylaşım ilkesini benimsemektedir. Bu durumsa Hazar'a en fazla sınırı olan Kazakistan'ın aleyhine olmaktadır (Çolakoğlu, 1998: 112).

İran, Hazar petrol ve gazının dünya pazarlarına girmesinin en kısa ve en ucuz yoluyla ABD'nin bölge ülkelerine baskı uygulamasıyla İran üzerinden hiçbir transit boru hattı inşa edilmedi (Kooalee, Ebrahimi ve Mougouee, 2014: 99). Buna karşın çeşitli SWAP (değişim) anlaşmalarıyla petrol Kazakistan ve Türkmenistan gibi ülkelere taşınmakta ve İran aynı miktarda petrolü alıcılara satmaktadır. Kazakistan ve İran arasında ilk SWAP antlaşması 1996 yılında yapılmıştır. Antlaşmaya göre günde 40.000 varil petrolün İran'a taşınması planlanmıştır. Ancak yıllık üretim kapasitesi 90 milyon civarında olan bir Kazakistan için SWAP antlaşmaları yoluyla petrol nakli yetersiz gelmekte ve İran güzergahını kullanan bir boru hattı için ısrarcı olmaktadır (Timor, 2000: 225). Uluslararası toplumdaki izole edilmesiyle İran, Orta Asya için önemli enerji koridoru olma fırsatını yakalayamamaktadır.

Afganistan'daki istikrarsızlık ve güvensizlik ortamı, uyuşturucu üretimi ve kaçakçılığı ile Taliban'ın konumunun güçlenmesi, bölgede terörizmin ve dini radikalizmin yayılması, İran ile Kazakistan arasında güvenlik bağlamında ortak çekinceler olan alanlardır. Ortak kaygıya ve endişeye neden olan konular ilişkilerin geliştirilmesinde itici rol oynamaktadır (Kooalee, Ebrahimi, ve Mougouee, 2014: 96).

İran'ın 2013 yılında P5+1 ülkeleri¹ ile gerçekleştirdiği nükleer müzakerelere Kazakistan ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca Kazakistan, müzakere sürecinde İran ile önemli istişarelerde bulunmuştur. Bunun yanı sıra 24 Kasım 2015 tarihinde Türk hava sahasını ihlal eden Rus savaş uçağının düşürülmesi sonrası iki ülke arasında oluşan siyasi gerilimde arabuluculuk rolü oynadığı gibi Suriye krizinde de Türkiye, Rusya ve İran arasında gerçekleşen Astana müzakerelerine ev sahipliği yapmıştır (Çalışkan, 2018).

İran, Kazakistan'dan yıllık 300 milyon dolar ithalat gerçekleştirirken, Kazakistan'a 75,3 milyon dolar ihracat yapmaktadır. İran'ın Kazakistan'a ihracatı 2013 yılında 200.000 milyonun üzerine çıkmışken ilerleyen yıllarda 200 ile 100 milyon dolar arasında seyretmiştir (Observatory of Economic Complexity (OEC), 2019). Orta Asya'nın en büyük ülkesiyle dahi ticareti oldukça sınırlanan Tahran, bölgede ekonomik ve ticari partner edinme amacını gerçekleştirilememektedir.

İran-Kırgızistan İlişkileri

İran'a coğrafi, kültürel, ekonomik ve siyasi olarak en uzak Orta Asya ülkesi Kırgızistan'dır. Kırgızistan'ın coğrafi konumu ülkeyi hem bölgesel hem de küresel güçlerin odağı haline getirmektedir. Ülkede hem ABD'nin hem de Rusya'nın askeri üsleri bulunmaktadır. Çin'in Orta Asya'ya açılan kapısı olan Kırgızistan'a ABD, Çin-Orta Asya bağlantısını denetim altına tutmak ve İran'ı devre dışı bırakan ve Rus-Çin ortak çıkarlarına darbe vuran boru hatları için önem vermektedir. Tahran ise böyle bir duruma karşı Bişkek ile yakın ilişkiler geliştirmek istemektedir (Dilek, 2011: 70).

Bölgenin fakir ülkeleri arasında olan bağımsızlığın ilk yıllarında negatif büyüme gösteren Kırgızistan, devletlerin ideolojilerine ve kimliklerine bakmadan iş birlikleri yapmak amacı gütmüştür. Bu doğrultuda Bişkek, 1993 yılında İsrail'de büyükelçilik açma girişiminde bulunmuştur. Buna tepki olarak o yıl İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani Kırgızistan ziyaretini iptal etmiştir. Dönemin Kırgız Devlet Başkanı Askar Akayev ise Tahran'a bir ziyaret düzenlemiş ve İsrail ve İran ile ilişkilerin siyasi değil ekonomik olduğunu vurgulamıştır. Rafsancani'nin Akayev'in ziyaretinden bir süre sonra Bişkek'e iade-i ziyaret düzenlemesi ilişkileri tekrar rayına oturtmuştur (Ametbek, 2017: 52).

İran diğer Orta Asya ülkeleriyle olduğu gibi Kırgızistan ile de terörizm, aşırıçılık, organize suçlar, uyuşturucu ile mücadele konusunda çeşitli iş birlikleri yapmaktadır. Güvenliğin yanı sıra ekonomik ve ticari ilişkilerin gelişimi için karşılıklı adımlar atılsa da yaptırımlar ticari ilişkilerin gelişimini frenlemektedir (The Iran Project: 2019). İran, Kırgızistan'dan yaklaşık 15,4 milyon dolar

¹ BM Güvenlik Konseyi'nin 5 daimî üyesi (İngiltere, ABD, Çin, Fransa, Rusya) ile Almanya.

ithalat yaparken, Kırgızistan'a yaklaşık 16,9 milyon dolar ihracat gerçekleştirmektedir (Observatory of Economic Complexity (OEC), 2019)

Kırgızistan, İran üzerinden açık denizlere erişim sağlayabileceği fırsatlar aramakta ve İran'ın jeopolitik avantajını kullanmak istemektedir. Ruhani'nin 23 Aralık 2016 tarihinde Bişkek'e yaptığı ziyarette, Çin, Kırgızistan, Tacikistan, Afganistan ve İran'dan geçecek bir demiryolu inşa projesi, Kırgızistan'da hidroelektrik santrallerinin inşası gibi projeler görüşülmüş, ekonomiden ticarete siyasetten kültüre kadar birçok alanda ikili ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla 2016-2026 yıllarını kapsayan bir iş birliği anlaşması imzalanmıştır (The Asian, 2017).

İran mallarını doğrudan Orta Asya ve Çin'e ulaştırabileceği demiryolu projeleri için çaba sarf etmektedir. Bu doğrultuda Afganistan ile İran arasında ilk demiryolu Aralık 2020'de faaliyete geçmiştir. Bu hat İran'ı Tacikistan ve Kırgızistan dolayısıyla Çin'e bağlayacak projenin de uygulanabilirliğini desteklemektedir (Güven, 2020).

İran-Özbekistan İlişkileri

Özbekistan ve İran arasındaki ilişkiler bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren sorunlu başlamıştır. İran'ın Afganistan ve Tacikistan ile yakın ilişkiler içerisinde olması Özbekistan'ı kaygılandırmakta ve İran'a şüpheyle yaklaşmasına neden olmaktadır. Özbekistan'ın yaklaşık %5'lik kısmını oluşturan Tacik azınlığın Tahran tarafından kısırlanacağı ya da yönetime karşı kullanılacağı tedirginliği iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesine mâni olmuştur (Ametbek, 2017: 60).

Özbekistan gerek Rusya'nın radarından çıkmak gerekse bölgesinde meydana gelen, Tacikistan iç savaşı, Afganistan'daki köktenci terör gibi sorunlar nedeniyle ABD ile yakın ilişkiler kurmuştur. Taşkent'in ABD yanlısı tutumu İran'la ikili ilişkilerin soğuk ve temkinli geçmesine yol açmıştır. 1995 yılında ABD'nin aldığı İran'a yaptırım kararını resmen kabul eden tek Orta Asya ülkesi Özbekistan olmuştur (Dilek, 2011: 65).

İki ülke arasında ilişkilerin dönüm noktası 2003 yılında Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov'un Tahran ziyaretidir. Ziyaret boyunca Kerimov üst düzey yetkililerle yaptığı görüşmeler sonucunda ilişkilerin geliştirilmesi için karar alınmıştır. 2005 yılında Kerimov'un sert ve baskıcı yönetimine karşı yapılan gösterilerde Andican kentinde yüzlerce kişinin güvenlik güçleri tarafından öldürülmesinden sonra Kerimov'a karşı Batı ve ABD tarafından eleştirilerin gelmesi, Taşkent'in yönünü Moskova ve Pekin'e çevirmesine sebep olurken, İran ile ilişkisine de önem vermesine yol açmıştır (Dilek, 2011: 66).

İslami radikalizm tehdidi iki ülkeyi iş birliği yapmaya sevk etmiştir. Taşkent'in radikal ve tehlikeli olarak gördüğü Özbekistan İslami Hareketi, Tahran tarafından da güvenlik tehdidi olarak algılanmaktadır (Aslan, 2016: 19). Tahran ayrıca Özbekistan'a coğrafi konumu nedeniyle stratejik bir önem atfetmektedir. Bunun yanı sıra Doğu Asya ve Çin ile bağlantı kurmak için en kısa transit geçiş rotası olarak Özbekistan'ı görmektedir (Regenhardt, 2021). Aynı şekilde Taşkent ise İran'ı dünya pazarlarına erişim olarak en kısa ve ekonomik güzergâh olarak düşünmektedir (Yuldasheva, 2020: 194). Bundan dolayı Özbekistan'ın gerek bölgede etkili olma çabası gerekse dünya pazarına erişebilmek için her türlü teşebbüsü, İran olmadan başarılı olamayacaktır.

İran'a uygulanan yaptırımlar ilişkilerin istenen ölçüde gelişmesine engel olmaktadır. İran'ın Özbekistan'dan yaptığı ithalat 209 milyon dolarken, Özbekistan'a gerçekleştirdiği ihracat yaklaşık 192 milyon dolardır (Observatory of Economic Complexity (OEC), 2019).

SONUÇ

1979 yılında gerçekleşen devrimle birlikte İran'ın siyasal ve sosyal yapısında meydana gelen değişimler, dış politika yaklaşımını da değiştirmiştir. Şii merkezli ve devrim söylemine dayanan dış politika İran'ın bölgesindeki ülkeleriyle ilişkilerini şekillendirmiştir. Ayrıca gerek rejime gerekse topluma hâkim olan ABD karşıtlığı İran'ın uluslararası toplumdaki izole edilmesine ve ağır yaptırımlara maruz kalmasına neden olmuştur.

İran'ın devrim ihracı politikası bölge ülkelerinin tedirgin olmasına yol açmaktadır. Bu nedenle İran'a karşı soğuk ve temkinli yaklaşmaktadırlar. Dolayısıyla Tahran'a karşı temkinli politikalar, İran'ın arzuladığı şekilde ikili ilişkilerin gelişmesine mâni olmaktadır. Bu doğrultuda İran, Kafkasya ve Orta Asya yaklaşımını pragmatist tutumla ekonomik çerçevede şekillendirmiştir.

İran'ı Orta Asya'da sınırlamaya yönelik ABD politikası, Tahran'ın kuzey-güney koridoru olma hedefini, ekonomik gelişimini ve çeşitliliğini artırma çabasını boşa çıkarmaktadır. Kendi bölgesinin bağlantı noktası olarak bölgesel ve uluslararası düzeyde etkili olması ve özellikle bölgesel güç olabilmesi

için gerekli olan Orta Asya bölgesinde iş birliği geliştirememektedir. Bu nedenle bölgenin potansiyelini yakalayamamakta ve iyi değerlendirememektedir. Dolayısıyla İran'ın Orta Asya'ya yönelik yaklaşımı ve Orta Asya Cumhuriyetleriyle olan ilişkileri yaptırımların gölgesinde kalmaktadır.

Orta Asya ülkeleriyle İran arasındaki ilişkilere, Rusya'nın bölgede nüfuzunu sürdürme ve bölgedeki gerek ekonomi gerekse ticari ilişkileri yönlendirme çabasıyla, ABD'nin İran'ın bölgede nüfuzunu sınırlandırma politikası sekte vurmaktadır. Bu politikalar İran'ın bölge ülkeleriyle gerçekleştirdiği ticaret rakamlarına da yansımaktadır. Bölgenin potansiyeli göz önüne alındığında her iki gücün de politikalarının başarılı olduğu söylenebilir.

İran'ın yaptırımlar nedeniyle ağır bir şekilde etkilenen ekonomisi gelişmişliğini etkilediği gibi bölge ülkelerine sunabileceklerini de sınırlamaktadır. Tahran'ın coğrafi avantajından başka Orta Asya cumhuriyetlerine sunabildiği fırsatların sınırlılığı alternatif ülkelere karşı dezavantajı olarak nitelendirilebilir. Bu durumsa Çin ve Türkiye gibi ülkelerin bölgede İran'dan çok daha fazla nüfuz alanı kazanmasıyla sonuçlanmaktadır.

İran'da 18 Haziran 2021'de gerçekleştirilmiş olan cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanan muhafazakâr görüşlere sahip din adamı İbrahim Reisi ile yeni bir dönem başlamıştır. İbrahim Reisi'nin Hasan Ruhani'nin aksine katı ve sert tutumu ABD ile olan ilişkilerin yönelimini belirleyeceği gibi bölgeye olan yaklaşımını da etkileyecektir. Reisi yönetiminin ABD'ye yönelik tavizsiz tutumu başta Kasım 2021'de yeniden başlayan nükleer görüşmeler olmak üzere ikili ilişkilerde tikanıklığın açılmasını sağlamayacaktır. Dolayısıyla İran'ın bölgede sınırlanmasın dönük ABD politikası yakın dönemde değişmeyecektir. Diğer taraftan Biden yönetiminin Orta Asya'ya yönelik atacağı adımlar da İran'ın bölge ülkeleriyle olan ilişkisini etkileyecektir. ABD'nin Afganistan'dan çekilmesi ve bölgede Çin'e odaklanarak yeni politika süreçleri İran'ın bölge politikasını etkileyen en önemli dinamiklerden birisi olacaktır. Bu çerçevede etrafında bakıldığında İran'ın yeni dönemde uluslararası toplumla uzlaş(a)maması ya da bir mutabakatın sağlanamaması, bölgeyle olan ilişkilerinin alt düzeyde kalmasının yanı sıra Orta Asya'da nüfuz mücadelesinde yer alamamasına neden olabilecek önemli bir etkidir. Bu nedenle yaptırımların kaldırılması veya hafifletilmesi İran'ın bölge ülkeleriyle ilişkilerinde hayati önemde ve birincil konumdadır.

Türkiye'nin 2019 yılında bölge ülkeleriyle olan ticaret hacmi Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın sitesindeki verilere göre 8,5 milyar dolar civarındadır. İran'ın ise ilgili ülkelerle ticaret hacmi 1,5 milyar doları bulmamaktadır. Ayrıca Türkiye'nin TİKA, YTB, Maarif Okulları ve Yunus Emre Enstitüsü gibi kurumları, İran'ın Humeyni Yardım Vakfı, İranoloji ve Fars Dili Müesseseleri ve Dostluk Dernekleri'ne kıyasla daha aktif ve yaygındır. Diğer taraftan Türkiye kurumları vasıtasıyla ilgili ülkelere on milyonlarca dolarlık kalkınma yardımları sunarken İran ise daha küçük miktarlarla bölgeye yardım sağlamaktadır.

Orta Asya'daki bütün ülkelere yayılmış olan ve en büyük azınlık nüfusu oluşturan Slavlar, bölgede Rusların etkisini arttıran etkili bir unsurdur. Ayrıca Rusça, ilgili ülkelerde ortak bir dil olarak varlık göstermektedir. Rusya bu unsurların etkisiyle bölgede nüfuzunu Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra da korurken ilgili ülkelerde en önemli güvenlik aktörü olarak ortaya çıkmaktadır. Afganistan'daki iç savaşın etkisiyle bölgeye yayılmaya çalışan cihatçı gruplarla mücadelede ve Tacikistan ile Kırgızistan'da istikrarın sağlanmasında önemli rol oynama çabaları Rusya'yı, Orta Asya'da nüfuzlu artan bir ülke yapmaktadır. İran, ideolojik ve radikal tutumları nedeniyle Orta Asya cumhuriyetleri için tehdit olarak algılanmıştır. Dolayısıyla ilişkilerin gelişmesinin önündeki en büyük engel güvensizlik olmaktadır. Bu nedenle İran'ın bölgede etkisi sınırlı kalmaktadır.

Asya'nın yükselişe geçtiği bir dönemde Orta Asya, İran için önemini arttırmaktadır. Ayrıca ekonomik ve politik olarak kısaca alınmış olan Tahran, siyasi ve mali çeşitliliğini arttırabilmek amacıyla yönelmiş olduğu Güneydoğu Asya pazarı için stratejik önem arz eden Orta Asya'ya ve ilgili ülkelere ilgisiz kalamayacağı gibi ilişkilerini geliştirmek isteyecektir. Dolayısıyla Tahran, Orta Asya'ya yönelik dikkatini canlı tutacağı gibi ilişkilerin ivmelenmesi için girişimlerini ve çabalarını arttıracaktır.

Yazarlık Katkısı

Çalışma tek yazar tarafından yürütülmüştür.

Etik Kurul Onay Bilgileri

Araştırma doküman incelemesine dayanmaktadır. Dolayısıyla çalışma etik kurul onayı gerektirmemektedir.

KAYNAKÇA

- Akdevelioğlu, A. (2004). İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları. *Uluslararası İlişkiler*, 1(2), 129-160.
- Akgül, N. S. (2017). *Orta Asya'da İran Faktörü: Stratejiler ve Karşılaştığı Engeller*. Ankara: İran Araştırmaları Merkezi.
- Ametbek, D. (2017). *İran ve Orta Asya: Tarih, Kültür ve Politika*. Ankara: Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkez (ANKASAM).
- Askeroglu, S. (2017). *Şanghay İşbirliği Örgütü İran'ın Güvenlik Garantisi Olabilir Mi?* Ankara: İran Araştırmaları Merkezi.
- Aslan, H. K. (2016). *İran'ın Orta Asya Politikası (1991-2016)*. Ankara: İran Araştırmaları Merkezi.
- BBC News. (2010). UN Sanctions Against Iran. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-10768146> adresinden 15.06.2021 tarihinde erişildi.
- Blakemore, E. (2020). *U.S.-Iran Tensions: From Political Coup to Hostage Crisis to Drone Strikes*. <https://www.history.com/news/iran-nuclear-deal-sanctions-facts-hostage-crisis> adresinden 06.06.2021 tarihinde erişildi.
- Çalışkan, B. (2018). *Nazarbayev'in ABD Ziyareti ve Orta Asya'da Olası Yeni Dönem*. İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (İNSAMER). https://insamer.com/tr/nazarbayevin-abd-ziyareti-ve-orta-asyada-olasi-yeni-donem_1201.html adresinden 12.03.2021 tarihinde erişildi.
- Çalışkan, B. (2020). *Hazar Denizinde Yeni Statü ve Beklentiler*. İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (İNSAMER). https://insamer.com/tr/hazar-denizinde-yeni-statü-ve-beklentiler_3066.html#_ftn1 adresinden 03.03.2021 tarihinde erişildi.
- Çolakoglu, S. (1998). Uluslararası Hukukta Hazar'ın Statüsü Sorunu. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 53(1), 107-122.
- Deveci, A. (2009). İran Türkmenleri: Türkmen Sahra. *Ortadoğu Analiz*, 1(10), 51-60.
- Dilek, K. (2011). *İran'ın Orta Asya Politikaları*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
- Dursun, A. (2020). *Trump'ın Yaptırım Politikası İran'ı Sarstı Ancak Müzakere Masasına Çekmeyi Başaramadı*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/trumpin-yaptirim-politikasi-irani-sarsti-ancak-muzakere-masasina-cekmeyi-basaramadi-/2031518> adresinden 17.06.2021 tarihinde erişildi.
- Erol, M. S. (2010). İran'ın Orta Asya Politikası. (Ed. T. Arı). *Orta Asya ve Kafkasya "Rekabetten İşbirliğine" İçinde* (s. 439-472). Bursa: MKM Yayıncılık.
- Erol, M. S. ve Çakıroğlu, L. N. (2001). Köpetdağı'nın İki Tarafındaki Komşular: Türkmenistan-İran İlişkileri'nin Son On Yılı. *Avrasya Dosyası*, 7(2), 206-234.
- Farrar-Wellman, A. (2010). *Kazakhstan-Iran Foreign Relations. Critical Threats*. https://www.criticalthreats.org/analysis/kazakhstan-iran-foreign-relations#_ftnref7 adresinden 12.03.2021 tarihinde erişildi.
- Gür, N. ve Dilek, Ş. (2016). *Nükleer Anlaşma Sonrasında İran'da Ekonomi Diplomasisi Mevsimi*. SETA.
- Güven, A. (2020). *İran ve Afganistan İlk Demir Yolu Ağını Açtı*. İRAM. <https://iramcenter.org/iran-ve-afganistan-ilk-demir-yolu-agini-acti/> adresinden 13.03.2021 tarihinde erişildi.
- Herzig, E. (2004). Regionalism, Iran and Central Asia. *International Affairs*, 80(3), 503-517.
- Islamic Culture and Relations Organiation. (tarih yok). *Functions*. <http://en.icro.ir/index.aspx?fkeyid=&siteid=257&pageid=9642> adresinden 04.03.2021 tarihinde erişildi.
- İsmayıl, E. (2020). *Hazar Denizi Anlaşması ve Değişen Jeopolitik Dengeler*. Global Savunma. <https://www.globalsavunma.com.tr/hazar-denizi-anlasmasi-ve-degisen-jeopolitik-dengeler.html> adresinden 03.03.2021 tarihinde erişildi.
- İsmayılov, E. ve Budak, T. (2014). Bağımsızlık Sonrası Türkmenistan'ın Enerji Politikası. *Bilge Strateji*, 6(11), 29-49.
- Kara, M. (2021). *Türkmen Gazı Hazar'ı Aşacak! Dünya Gazetesi*. <https://www.dunya.com/sectorler/enerji/turkmen-gazi-hazari-asacak-haberi-608774> adresinden 03.03.2021 tarihinde erişildi.
- Kocaman, M. E. (2018). Hazar Havzasının Hukuki Statüsü. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 9(1), 99-114.

- Kodaman, T. (2005). Hazar Havzasında Stratejik Oyun. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), 251-262.
- Kooalee, E.; Ebrahimi, A. ve Mougouee, S. S. (2014). Iran and Kazakhstan Relations: A Geopolitical Analysis. *Iranian Review of Foreign Affairs*, 4(1), 89-112.
- Laub, Z. (2015). *International Sanctions on Iran*. Council on Foreign Relations. <https://www.cfr.org/backgrounder/international-sanctions-iran> adresinden 17.06.2021 tarihinde erişildi.
- Mehr News Agency. (2006). *Ahmadinejad Sees No Limit to Expansion of Ties With Tajikistan*. <https://en.mehrnews.com/news/14881/Ahmadinejad-sees-no-limit-to-expansion-of-ties-with-Tajikistan> adresinden 06.03.2021 tarihinde erişildi.
- Mehr News Agency. (2018). *Caspian Sea Convention Needs Parliament Approval: Rouhani*. <https://en.mehrnews.com/news/136677/Caspian-Sea-Convention-needs-Parliament-approval-Rouhani> adresinden 03.03.2021 tarihinde erişildi.
- Mesbahi, M. (2004). Iran and Central Asia: Paradigm and Policy. *Central Asian Survey*, 23(2), 109-139.
- Moein, F. (2005). Türkmenistan-İran İlişkileri ve XIX. Yüzyılda Bölge Üzerinde Rusya-B. Britinya Mücadelesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Danışman: Prof. Dr. Doğu Ergil), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mullozhanov, P. (2020). *Tajik-Iranian Relations Under the New Conditions*. Central Asian Bureau for Analytical Reporting. <https://cabar.asia/en/tajik-iranian-relations-under-the-new-conditions> adresinden 08.03.2021 tarihinde erişildi.
- Muratbekova, A. (2019). *Is it Worth to Expect Former Friendship in Tajikistan-Iran Relations?* Eurasian Research Institute. <https://eurasian-research.org/publication/is-it-worth-to-expect-former-friendship-in-tajikistan-iran-relations/> adresinden 08.03.2021 tarihinde erişildi.
- Observatory of Economic Complexity (OEC). (2019). <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/irn/partner/uzb> adresinden 14.03.2021 tarihinde erişildi.
- Oruc, H. (2016). İran Nükleer Anlaşması ve İsrail'in Anlaşmaya Yönelik Tepkisi. (Ed. K. İnat ve M. Ataman). *Ortadoğu Yılığ 2015* İçinde (s. 481-500). İstanbul: Açılım Kitap.
- Özdemir, B. Z. (2018). *İran Yapımları Türkiye-İran Enerji İlişkilerine Etkileri*. SETA.
- Peyrouse, S. (2009). *Shiism in Central Asia: The Religious, Political, and Geopolitical Factors*. Central Asia-Caucasus Analyst. <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/11842-analytical-articles-caci-analyst-2009-5-20-art-11842.html> adresinden 03.03.2021 tarihinde erişildi.
- Peyrouse, S. ve İbraimov, S. (2010). *Iran's Central Asia Temptations*. Hudson Institute. <https://www.hudson.org/research/9808-iran-s-central-asia-temptations> adresinden 01.03.2021 tarihinde erişildi.
- Putz, C. (2018). *What is Iran's Interest in Maintaining Relations With Turkmenistan?* Diplomat. <https://thediplomat.com/2018/03/what-is-irans-interest-in-maintaining-relations-with-turkmenistan/> adresinden 11.03.2021 tarihinde erişildi.
- Rad, J. (2010). *Iran's Cultural Diplomacy and its Cultural Centers*. CPD Blog. <https://uscpublicdiplomacy.org/blog/iran%E2%80%99s-cultural-diplomacy-and-its-cultural-centers> adresinden 14.03.2021 tarihinde erişildi.
- Raimbekova, A. (2018). *5 Ülke Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü Konusunda Anlaştı*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/5-ulke-hazar-denizinin-hukuki-statusu-konusunda-anlasti/1228982> adresinden 03.03.2021 tarihinde erişildi.
- Regenhardt, D. (2021). *Uzbekistan: Towards Greater Cooperation With Iran?* Novastan. <https://novastan.org/en/uzbekistan/uzbekistan-towards-more-cooperation-with-iran/> adresinden 14.03.2021 tarihinde erişildi.
- Saray, M. (2012). *Türkmenistan*. TDV İslâm Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/turkmenistan#2-tarih> adresinden 26.02.2021 tarihinde erişildi.
- Strategic Council for Foreign Relations. (2020). *Potentials for Improvement of Iran-Tajikistan Relations; Obstacles Ahead*. <https://www.scfr.ir/en/politics/127749/potentials-for-improvement-of-iran-tajikistan-relations-obstacles-ahead/> adresinden 08.03.2021 tarihinde erişildi.
- Sümer, F. (2001). *Kaçarlar*. TDV İslâm Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kacarlar#1> adresinden 26.02.2021 tarihinde erişildi.
- Telci, İ. N. (2018). *Ağırlaştırılmış Ekonomik Yaptırımlar: Trump İran'dan Ne İstiyor?* SETA.

-
- The Asian. (2017). *Significant Relations Between Kyrgyzstan and Iran*. <http://www.theasian.asia/archives/97876> adresinden 14.03.2021 tarihinde erişildi.
- The Atlas of Economic Complexity. <https://atlas.cid.harvard.edu/countries/217/export-basket> adresinden 07.03.2021 tarihinde erişildi.
- The Harvard Crimson. (1980). *Carter Cuts Ties With Iran*. <https://www.thecrimson.com/article/1980/4/8/carter-cuts-ties-with-iran-ppresident/> adresinden 06.07.2021 tarihinde erişildi.
- The Iran Project. (2019). *Iran, Kyrgyzstan to Boost Cooperation in Counter-Terrorism: Minister*. <https://theiranproject.com/blog/2019/09/14/iran-kyrgyzstan-to-boost-cooperation-in-counter-terrorism-minister/> adresinden 14.03.2021 tarihinde erişildi.
- Timetürk. (2015). *İran'a Uygulanan Ambargonun Tarihçesi*. <https://www.timeturk.com/iran-a-uygulanan-ambargonun-tarihcesi/haber-28499> adresinden 15.06.2021 tarihinde erişildi.
- Timor, A. (2000). Hazar Denizi Bölgesi Petrol ve Doğal Gaz Kaynakları. *Coğrafya Dergisi*, 0(8), 213-236.
- Trading Economics. (2021). <https://tradingeconomics.com/iran/imports-by-country> adresinden 17.03.2021 tarihinde erişildi.
- Türk, F. (2017). Tacikistan'da Dış Güçler: Rusya, Çin, Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa Birliği, İran ve Türkiye. *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 83-100.
- Uysal, O. (2014). *Kazakhstan-Turkmenistan-Iran Railway to Open Today*. *Turkish Railway Journal and Review*. <https://railturkey.org/2014/12/03/kazakhstan-turkmenistan-iran-railway/> adresinden 12.03.2021 tarihinde erişildi.
- Yegin, A. (2015). *İran'ın Yumuşak Gücü*. Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA).
- Yuldasheva, G. (2020). Iran-Uzbekistan Relations in the Regional Security Context. *Asian Journal of Peacebuilding*, 8(1), 187-202.
-